

BABƏK KƏRİMOV*AMEA-nın dissertantı***E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com****XIX ƏSRİN II YARISINDA İRƏVANDA
AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN MƏNƏVİ DURUMU***Açar sözlər:* İrəvan, türklər, durum*Ключевые слова:* Иреван, турки, положение*Keywords:* İrevan, turkic, situation

Məlum olduğu kimi, çarizm imperiyanın “parçala və hökmranlıq et” siyasətinə uyğun olaraq, həmişə dini-ayrı seçkilik salmış, provoslav olmayanların, xüsusilə müsəlmanların dini etiqadlarını təhqir etmiş, hər vasitə ilə xristian provoslav dinini yaymağa çalışmışdır. Çar Rusiyası məmurları Azərbaycanda xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasətini həyata keçirmək niyyətini heç zaman gizlətməmişlər. Bu siyasətin konturları hələ hərbi məqsədlərin ön planda olduğu dövrlərdə müəyyən olunmuşdu. Xristianlaşdırma- diyarın “mümkün qədər Türkiyə və İran mənşəli xristianlarla məskunlaşdırılması”(1) və ruslaşdırma-“məscidlərin nəzdində açılan məktəblərdə tatar dili ilə yanaşı rus dilinin də tədris edilməsi” P.D.Sisianovun da qarşısına qoyulan başlıca məqsədlər sırasında idi.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra çarizm imperiyanın məqsədlərinə uyğun olaraq, Qafqazın ruslaşdırılması və xristianlaşdırılması (həmçinin erməniləşdirilməsi) istiqamətində fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Müsəlmanlara məxsus olan ən münbit torpaqlarda İrandan və Türkiyədən köçürülmüş on minlərlə erməni ailəsi məskunlaşdırıldı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində “erməni vilayəti” yaradıldı; Qafqazın müsəlman xalqlarına qarşı isə, əslində, soyqırım siyasəti həyata keçirildi. Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı: “Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik (2, c.63)” Göstərilən bu hal isə bölgənin qədim tarixi dövrlərdən bəri davam edən ənənəvi etnik-siyasi və dini mənzərəsinə də təsirsiz ötürmürdü.

XIX əsrin 30-cu illərində senatorlar Kutaysov və Meçnikov Qafqazı xristianlaşdırmaq istiqamətində hökumət orqanlarının fəaliyyətlərini daha da genişləndirməyi təkid edirdilər. Onlar Azərbaycan müsəlmanlarını öz dinlərindən döndərməyə qısa müddətdə və asanlıqla-“hamının gözlədiyindən əvvəl” (3, c.293) nail olmağı mümkün sayırdılar. Hadisələrin sonrakı gedişatı göstərdi ki, senatorlar yerli şəraiti tamamilə unutmuş, tələsik qərar çıxarmağa cəhd göstərmişlər. Onlar Azərbaycan türklərinin İslam dininə bağlılığının gerçək mahiyyətini, xüsusiyətlərini və səbəblərini bilmirdilər. Onlar həm də İslamın Azərbaycan türklərinin milli-azadlıq mübarizəsində başlıca faktorlardan biri-ideoloji əsas olduğunu nəzərə almırdılar. Nəzərə almırdılar ki, XIX əsrin 30-cu illərində Car-Balakən, Talış, Quba və Şəkiddə baş vermiş üsyanlar həm də çarizmin xristianlaşdırma, ruslaşdırma, erməniləşdirmə siyasətini həyata keçirməsi əleyhinə yönəlmişdi. Lakin buna baxmayaraq, ruslar müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi olan mənəvi-əxlaqi ekspansiya siyasətini ardıcıl olaraq həyata keçirməkdə davam edirdilər. Dözülməz vəziyyət isə İrəvan və Naxçıvan ərazilərində idi.

Əlyazması 20 cilddən ibarət olan İ.Şopenin siyahıyaalmasına görə, ən çox dəyişikliyə İrəvan və Naxçıvanın kənd əhalisi məruz qaldı. Hər iki əyalətdə ermənilərin sayı 2 dəfədən çox artdı. Şəhər əhalisi içərisində azərbaycanlılar-İrəvan şəhərində 64%, Naxçıvanda 66%, Ordubadda isə 98% üstünlük təşkil edirdi (4, c.635-638).

Görkəmli tədqiqatçı N.Voronov qeyd edirdi ki, ümumiyyətlə, köçürülənlər məskunlaşdırılarkən rus hökuməti erməniləri bu əraziləri yerləşdirməklə müsəlman elementinin əhəmiyyətini azaltmağa çalışırdı (5).

Məlumdur ki, 1840-cı ildə “erməni vilayəti” ləğv edildi. Onun əvəzinə İrəvan qəzası yaradıldı və bu qəza Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Bununla da, Azərbaycanın ərazi-dövlətçilik ənənələrinə daha bir zərbə vuruldu. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol (Gümrü), Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bayazid (Göycə mahalının şərq hissəsi) qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edildi və 1917-ci ilədək bu struktur əsasən dəyişilməz qaldı (6, c.96). Təbii ki, göstərilənlər təkcə ərazi-dövlətçilik ənənələrinə deyil, yerli əhaliyə-azərbaycan türklərinə dini zəmində də ciddi zərbə vururdu. Xüsusilə əsrlərlə yerli əhalinin əsas ibadət yerləri olan məscidlər dağıdılır, müqəddəs kitablar yandırılır, yeni köçürülənlərin mənafeyinə xidmət edən kilsələr ucaldılırdı.

Çar Rusiyasının İrəvan quberniyasında apardığı etnik təmizləmə siyasətini, dini zəmində yaratdığı qarşıdurmanı aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar:

Monastr və kilsələrMəscidlər

	provaslav	Erməni qriqorian	Erməni katolik	Monastr	
1.Aleksandropol (Gümrü)	1	2	1	-	-
2.Şərur	1	68	5	1	-
3.Pəmbək	1	34	5	-	-
4.Novo-Bayazid şəhəri	-	2	-	-	-
5.Novo-Bayazid qəzası	-	65	-	2	-
6.İrəvan şəhəri	1	5	-	-	7
7.İrəvan qəzası	1	210	-	2	-
8.Naxçıvan şəhəri	1	4	-	-	3
9.Naxçıvan qəzası	1	68	-	3	117
10.Ordubad şəhəri	-	1	-	-	5
11.Ordubad qəzası	-	60	-	-	62

Göründüyü kimi, cədvəldəki məlumatlar rus müstəmləkəçiliyini açıq-aydın əks elətdirir (7).

İrəvanda yaşayan yerli əhaliyə qarşı həyata keçirilən dini zəmində ayrı-seçkiliklər ilk mənbələr və tarixi ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda bu məlumatlar İrəvan şəhərində işğaldan əvvəlki mövcud vəziyyəti də canlandırmağa imkan verir.

İ.Şopenin yazdığına görə, İrəvan xanlığının ərazisində hər bir məscidin nəzdində böyük və yaxud kiçik mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Təhsillə əsasən din xadimləri məşğul olurdu. Aşağı siniflərdə müəllimlər müdərris, yuxarı siniflərdə isə vaiz adlandırılırdılar. Mədrəsələrdə geniş dərslər otaqları ilə yanaşı, tələbələrin yaşadıkları kiçik otaqlar-hücrələr olurdu. Bəzi məscidlərdə adlı-sanlı müctəhidlər dərslər deyirdilər ki, onları dinləmək üçün ölkənin hər yerindən

dinləyicilər gəlirdi. İrəvan xanlığının süqutu ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 200 şagird təhsil alırdı. Müəllifin verdiyi məlumatdan o da aydın olur ki, işğal ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 8 məscid mövcud olmuşdur. Həmin məscidlərdən 2-si qalanın içərisində, 6-sı-Zal xan, Novruzəli xan, Sərtip xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi, Hacı Cəfər bəy məscidləri isə qaladan bayırda yerləşirdi.(4, c. 468)

Dövrün mənbələrində İrəvan şəhərində məscidlərin daha çox olması və Rusiya işğalından sonra dağılması haqqında məlumat vardır. Erməni mənşəli Amerika tədqiqatçısı C.Bornoutyan İrəvan şəhərində cəmi 4 dağıdılmış məscid olduğunu, İ.Şopen isə məscidlərin əksəriyyətinin dağıldığını qeyd edir (4, c.687). Erməni müəllifi tərəfindən qələmə alınmış əsərdə isə İrəvan şəhərində işğaldan sonra məscid və kilsələrin sayı aşağıdakı kimi göstərilmişdir: Provaslav kilsəsi-1. Erməni-qriqoriyan kilsəsi-6. Məscidlər-7 (8, c.447). Onu da qeyd edək “Qafqaz təqvimi”nin məlumatlarında da İrəvan şəhərində kilsə və məscidlərin sayının eyni olması-7 erməni kilsəsi, 7 müsəlman məscidi- (məscidlərdən 2-si Təpəbaşı məhəlləsində, 1-i Şaqar, digər 4-nün Dəmirbulaqda) öz əksini tapmışdır.

Dövrün mənbələrinin məlumatına əsaslanaraq Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış aşağıdakı məscidlərin olduğunu söyləyə bilərik: Məhəmməd xan məscidi (İçəri şəhərdə yerləşirdi). Abbas Mirzə məscidi (İçəri şəhərdə yerləşirdi). Zal xan məscidi (Bayır şəhərdə yerləşirdi- Məscid XVII əsrdə İrəvan bəylərbəyi olmuş Zal xanın adı ilə bağlıdır). Hacı Novruzəli bəy məscidi (Bayır şəhərdə yerləşirdi). Hacı Hüseynəli xan məscidi və ya Göy məscid (Bayır şəhərdə yerləşirdi). Hacı İmamverdi məscidi (Bayır şəhərdə yerləşirdi). Hacı Cəfər bəyvə ya Hacı Nəsrulla bəy məscidi (Bayır şəhər, Dəmirbulaq məhəlləsi). Sərtip xan məscidi (Bayır şəhərdə yerləşirdi). Şəhər məscidi (Bayır şəhərdə yerləşirdi). Təpəbaşə məscidi (Bayır şəhərdə yerləşirdi). Körpübulaq məscidi (Bayır şəhərdə yerləşirdi) (4, c.468).

Beləliklə, aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, çarizmin islama, müsəlmanlara qarşı münasibəti dini düşmənçilik münasibəti idi. Bu, mütləqiyyətin xarici siyasətinə uyğun olduğu kimi, daxili siyasətinə də cavab verirdi. İmperiyanın müsəlmanlar yaşayan, demək olar ki, bütün quberniya və əyalətlərində, xüsusilə tarixi Azərbaycan şəhəri olan İrəvanda xristianlaşdırma siyasəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.АКАК, II cild, sənəd 123
- 2.Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящаяраспродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, с.63
3. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах 19-го в. Ч.1. М.Л., 1936,с.293
4. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. В Типографии Императорской Академии Наук. СПб., 1852, с.635-638
- 5.Воронов Н.И. Данные об армянском население в России // ИКОИРГО, т.7, Тифлис, 1882
- 6.Азərbaycan tarixi, 7 cildə, IV cild. Bakı, Elm, 2007, səh. 96
- 7.Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 16, ч.6. Эриванская губерния (сост. П.К.Услар). СПб., 1883
8. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. (Сб. док.). Ереван, 1978, стр.447

БАБЕК КЕРИМОВ
диссертант НАНА

**МОРАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ
В ИРЕВАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

В статье исследуется моральное положение Иреванских турков после Туркменчайского и Адрионапольских договоров. На основе источников и архивных материалов указывается враждебное отношение царизма к мусульманам и к исламской религии. Такое отношение абсолютизма наблюдалось как во внешней, так и во внутренней политике. Во всех губерниях и провинциях империи, где проживали мусульмани в особенности в Иреване, который являлся историческим городом Азербайджана, активно велась политика христианизации.

BABAК KERIMOV
dissertant of the ANAS

**MORAL SITUATIONS OF AZERI TURKS IN IREVAN
IN THE SECOND HALF OF 19-TH CENTURY**

In the article moral situations of Azeri Turks in Irevan after Turkmenchay treaty (1828) and Adirna (1829) is researched. On the basis of archives materials and sources studies the author shows that Tsar Russia's attitude to Islam and Muslims was the religious policy. Either this was according to internal policy or foreign policy of Tsar Russia. Mass settlement policy of Armenians by Tsar Russia was realized in the territory Muslims living of Empire, particularly in Irevan which was Irevan khanate an integral part of the rich spiritual and material culture of Azerbaijan.

Rəyçilər: t.e.n. Z.Nuriyeva, t.e.d.Q.Ə.Əliyev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Azərbaycanın yeni tarixi" şöbəsinin 3 may 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. № 10).